

УДК 811.161.3

Руклянскі Дзмітрый Аляксандравіч
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова
(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)
ruklyanskij@bk.ru

ТЭМАТЫЧНАЯ КЛАСІФІКАЦІЯ СУБСТАНТЫЎНАЙ ЛЕКСІКІ Ў МОВЕ “ЛІСТОЎ” Ф.С. КМІТЫ-ЧАРНАБЫЛЬСКАГА

У артыкуле даецца прадметна-тэматычная класіфікацыя субстантыўнай лексікі ў мове “Лістоў”. Устаноўлена, што тэматычнае ядро ўтвараюць групы “Грамадска-

палітычная лексіка” (30,2%) і “Лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах” (21,9%). Астатнія тэматычныя групы (ад 9,0% да 1,5%) далучаюцца да ядзерных. У лексічным складзе “Лістоў” адлюстроўваецца шматслойная моўная карціна свету другой паловы XVI ст.

Ключавыя словы: старабеларуская мова, Ф.С. Кміта-Чарнабыльскі, “Лісты”, субстантыўная лексіка, лексічна-тэматычная група, моўная карціна свету

The purpose of the study is to give a subject-thematic characteristic of the substantive vocabulary of the “Letters”, defining the thematic core of the monument. The study found that the thematic core of the monument is formed by “Socio-political vocabulary” – 30.2% and “Vocabulary characterizing a person in physical, mental and intellectual relationships” – 21.9%. The remaining thematic groups (from 9.0% to 1.5%) are adjacent to the main ones, resulting in a multi-layered linguistic picture of the world of the second half of the 16th century.

Keywords: the Old Belarusian language, F.S. Kmita-Chernobylsky, “Letters”, substantive vocabulary, lexical-thematic group, picture of the world

У лексічны склад “Лістоў” уваходзіць 1633 лексічныя адзінкі, сярод іх 663 назоўнікі (з якіх 535 агульных, 128 – уласных), 526 дзеясловаў, 222 прыметнікі, 78 прыслоўяў, 43 злучнікі, 33 прыназоўнікі, 18 лічэбнікаў, 17 часціц, 3 прэдыкаты. Субстантыўная лексіка як адна з найбольш буйных у колькасных адносінах частак лексічнага складу помніка патрабуе асобнага прадметна-тэматычнага апісання для рэканструкцыі моўнай карціны свету аўтара “Лістоў”.

Мэта даследавання – даць прадметна-тэматычную характарыстыку субстантыўнай лексікі “Лістоў” і вызначыць лексічна-тэматычнае ядро помніка. Матэрыялам для даследавання паслужылі тэксты “Лістоў”, якія былі падрыхтаваны да публікацыі А.Ф. Коршунавым, у выданні “Помнікі старажытнай пісьменнасці” (1975) [1, С. 41–103]. Лексічныя значэнні слоў вызначаліся паводле даведніка “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (1982–2017) [2].

Даследаванне паказала, што найбольш значнай у колькасных адносінах з’яўляецца тэматычная група “Грамадска-палітычная лексіка”, якая размяжоўваецца на 11 лексічна-тэматычных падгруп (далей – ЛТП): назвы аспектаў і рэалій службовай дзейнасці (30,2%): **зачепка** ‘перашкода, заміна, затрымка’ (Л 15, тут і далей Л – Ліст), **обварунокъ** ‘умацаванне’ (Л 23), **сторожа** ‘ахоўванне, вартаванне’ (Л 19) і інш.; назвы палітычна- і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (16%): **королевство** (Л 12), **слобода** ‘пасёлак, жыхары якога не былі прыгоннымі’ (Л 1), **царство** (Л 1) і інш.; назвы асоб па сацыяльным становішчы (12%): **владыка** ‘гаспадар’ (Л 15), **государь** ‘гасудар, галава манархічнай дзяржавы’ (Л 3), **королевая** ‘каралева’ (Л 21) і інш.; назвы асоб па службовых абавязках (10,3%): **жылецъ** ‘той, хто знаходзіцца на службе пры кім-н.’ (Л 8), **приставшикъ** ‘службовая асоба’ (Л 5), **хлопецъ** ‘слуга’ (Л 5), (Л 13) і інш.; назвы аспектаў і рэалій знешнепалітычнай дзейнасці (7,4%): **миръ** ‘адсутнасць вайны’ (Л 1), **пожытё** ‘мірнае суіснаванне’ (Л 23), **уния** ‘аб’яднанне дзяржаў, саюз дзяржаў’ (Л 4); назвы асоб па этнічнай прыналежнасці (6,9%): **литвинъ** ‘прадстаўнік этнічнай Літвы’ (Л 19), **москви-**

тинь ‘выхадзец з Маскоўскай дзяржавы’ (Л 14), **нагаець** ‘нагаец’ (Л 1) і інш.; назвы асоб па адміністрацыйных пасадах (6,9%): **воевода** ‘начальнік горада і гарадской акругі’ (Л 8), **канцлерь** ‘канцлер, кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі, які выконваў функцыі міністра ўнутраных і замежных спраў’ (Л 16), **маршалокъ** ‘міністр пры каралеўскім двары’ (Л 13) і інш.; назвы асоб па месцы жыхарства (4%): **волощанинь** ‘жыхар воласці’ (Л 8), **мещанинь** ‘жыхар горада’ (Л 9), **обователь** ‘насельнік, жыхар пэўнай мясцовасці’ (Л 17) і інш.; назвы сімвалаў і атрыбутаў улады (2,9%): **казна** ‘грошы і іншая маёмасць, якая належала князю, царкве, дзяржаве’ (Л 1), **коруна** ‘каштоўны галаўны ўбор, карона’ (Л 9), **столица** ‘трон, прастол’ (Л 3); назвы форм калектыўнага прыняцця рашэнняў (2,3%): **зъездъ** ‘сход духоўных ці свецкіх асоб для вырашэння якіх-н. спраў’ (Л 30), **конвокацея** ‘сейм, скліканы напярэдадні выбараў’ (Л 30), **сеймикъ** ‘з’езд шляхты або ваяводства’ (Л 19) і інш.; назвы легітыўных форм каралеўскай улады (1,1%): **корунацея** ‘каранацыя’ (Л 2), **панование** ‘уладарства’ (Л 8).

Дастаткова шырока прадстаўлена тэматычная група “Лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах” (21,9%), у яе межах вылучаюцца 6 ЛТП: назвы пачуццяў, эмацыянальнага стану, рыс характару, разумовых здольнасцей чалавека (63,2%): **вдячность** ‘добразычлівасць’ (Л 19), **обелживость** ‘абраза, знявага’ (Л 19), **послушенство** ‘паслухмянасць’ (Л 19) і інш.; назвы фізічных якасцей і стану чалавека (12,0%): **голодь** (Л 10), **здоровие** (Л 9), **неспане** ‘няспанне’ (Л 6) і інш.; назвы асоб па роднасці і сваяцтве (9,4%): **братъ** (Л 19), **внукъ** (Л 19), **матухна** (Л 19) і інш.; назвы частак цела чалавека (7,7%): **зубъ** (Л 13), **колєно** (Л 14), **нога** (Л 19) і інш.; агульныя назвы асоб (6,0%): **выростокъ** ‘падлетак’ (Л 4), **дитя** ‘дзіця ранняга ўзросту’ (Л 19), **невеста** ‘жанчына’ (Л 19) і інш.; назвы асоб па пэўных прыкметах (1,7%): **гость** ‘госць, наведвальнік’ (Л 7), **суседъ** ‘сусед’ (Л 2).

Тэматычная група “Эканамічная лексіка” (9,0%) уключае 9 ЛТП, якія называюць або характарызуюць маёмасныя адносіны, іх арганізацыю (20,9%): **долгъ** ‘тое, што пазычана або ўзята ў пазыку’ (Л 5), **застава** ‘заклад, залог’ (Л 16), **опатрение** (опатренье, опатрене) ‘забеспячэнне чым-н., матэрыяльнымі сродкамі’ (Л 28) і інш.; гандлёвыя і фінансавыя аперацыі, іх вынікі (14,6%): **коштъ** ‘выдаткі’ (Л 13), **накладъ** ‘выдатак, расход’ (Л 13), **фримаркъ** ‘абменны гандаль’ (Л 4) і інш.; падаткі, пошліны і плацяжы (12,5%): **дань** ‘падатак’ (Л 7), **обходъ** ‘падатак’ (Л 19), **подвода** ‘асобая павіннасць цяглых людзей: абавязак пастаўлення коней для перавозу службовых асоб і грузаў’ (Л 24) і інш.; розныя віды маёмасці (12,5%): **имение** ‘зямельнае ўладанне, маёнтак’ (Л 16), **маетность** ‘маёмасць’ (Л 13), **отчызна** ‘спадчына’ (Л 4) і інш.; адзінкі вымярэння і лічэння (10,4%): **локоть** ‘мера, якая адпавядае даўжыні рук да канца сярэдняга пальца, роўная прыблізна 14 вяршкам (45–47 см.)’ (Л 9), **мера** ‘велічныя, памер чаго-н.’ (Л 9), **верста** (Л 7) і інш.; грашовыя адзінкі (10,4%):

грошъ ‘старажытная літоўская і польская грашовая адзінка рознай вартасці’ (Л 16), **копа** ‘грашовая адзінка, якая змяшчала шэсцьдзясят грошаў’ (Л 16), **пенезъ** ‘манета ў Вялікім Княстве Літоўскім’ (Л 20) і інш.; асоб, якія ўдзельнічалі ў эканамічным жыцці, камерцыйнай і фінансавай дзейнасці (8,3%): **ангилейшыкъ** ‘гандлёвы агент’ (Л 9), **купецъ** ‘купец, гандляр’ (Л 7), **поборца** ‘зборшыч падаткаў’ (Л 17) і інш.; формы перадачы каштоўнасцей (6,2%): **данина** ‘дар, падарунак’ (Л 4), **даръ** ‘дар, паднашэнне, падарунак’ (Л 7), **поменокъ** ‘дар, падарунак; від падатку’ (Л 3); эканамічнае становішча асобы (4,2%): **убоство** ‘беднасць’ (Л 16), **нендза** ‘беднасць’ (Л 19).

Тэматычная група “Ваенная лексіка” (7,5%) размяжоўваецца на 8 ЛТП: назвы ўдзельнікаў ваенных падзей (27,5%): **вязень** ‘палонны’ (Л 15), **гетманъ** ‘гетман, камандуючы войскамі ў краіне’ (Л 13), **пушкаръ** ‘артылерыст’ (Л 17) і інш.; назвы частак і дэталей агнястрэльнай і халоднай зброі, кідальных снарадаў і ваенных прыстасаванняў (20%): **дело** ‘гармата’ (Л 15), **куля** ‘ядро, куля, бомба’ (Л 2), **ножъ** (Л 7) і інш.; назвы абарончых збудаванняў (17,5%): **валь** ‘насып для абароны ў час вайны’ (Л 6), **гуляй-городъ** ‘рухомае абарончае збудаванне’ (Л 12), **обланокъ** ‘зубчатая сцяна, умацаванне’ (Л 17) і інш.; назвы войска і асобных яго частак (15%): **войско** (Л 1), **золога** ‘гарнізон’ (Л 8), **полкъ** (Л 12) і інш.; назвы паняццяў ваеннай стратэгіі і тактыкі (7,5%): **облежение** ‘акружэнне, асада’ (Л 2), **оборона (оброна)** ‘адбіццё нападу ворагаў’ (Л 17), **фортель** ‘хітрасць, выкрутас’ (Л 13); назвы вынікаў ваенных дзеянняў (5%): **везене** ‘палон’ (Л 1), **полонъ** ‘ваенная здабыча, тое, што захоплена’ (Л 3); назвы ўзброенага сутыкнення (5%): **битва** (Л 13), **война** (Л 9); назвы, якія характарызуюць колькасць або інтэнсіўнасць ваенных сіл (2,5%): **множество** (Л 15).

Тэматычная група “Бытавая лексіка” (5,8%) прадстаўлена 8 ЛТП: назвы ежы і пітва, іх складнікаў (41,9%): **брага** (Л 7), **вода** (Л 19), **каша** (Л 19) і інш.; назвы адзення і абутку (22,5%): **ботъ** ‘боты’ (Л 19), **ермякъ** ‘армяк, даўгаполая вопратка з тоўстага сукна’ (Л 7), **шлыкъ** ‘высокая мужчынская футравая шапка’ (Л 1) і інш.; назвы тканін і іншых каштоўных вырабаў (13,0%): **аксамить** ‘аксаміт’ (Л 1), **злотоглавъ** ‘назва тканіны з залатой ніткай’ (Л 1), **соболь** ‘футра собаля’ (Л 9) і інш.; назвы прадметаў гаспадарчага ўжытку (6,5%): **дрова** (Л 2), **поврозъ** ‘вяроўка’ (Л 19); назвы транспартных сродкаў і іх частак (6,5%): **возокъ** ‘вазок, лёгкія сані, спецыяльна абсталяваныя для выезду’ (Л 15), **подвода** ‘воз, падвода’ (Л 3); назвы прадметаў кухоннага ўжытку (3,2%): **горшечокъ** (Л 19); назвы месцаў і прадметаў, звязаных з пахаваннем і памяццю аб памерлых (3,2%): **могила** ‘месца пахавання’ (Л 14); Назвы, якія характарызуюць вонкавы выгляд, параметры, канфігурацыю прадметаў (3,2%): **форма** ‘знешні выгляд’ (Л 9).

Тэматычная група “Тэмпаральная лексіка” (5,4%) уключае 6 ЛТП: назвы месяцаў (34,6%): **августъ** (Л 18), **апрель** (Л 10), **генваръ** ‘снежань’ (Л 1) і

інш.; назвы тыдня і дзён тыдня (24,1%): **второкъ** ‘аўторак’ (Л 5), **неделя** ‘нядзеля; тыдзень’ (Л 27, 21), **понеделокъ** (Л 18) і інш.; назвы часавых паняццяў (20,7%): **векъ** ‘час’ (Л 4), **время** ‘час’ (Л 21), **годъ** (Л 15), (Л 7) і інш.; назвы часавых паняццяў у межах сутак (10,3%): **день** ‘суткі; календарная дата’, **ночь** (**ночь**) (Л 20), **обедъ** (Л 10); назвы адзінак вымярэння часу (6,9%): **година** (Л 24), **месяць** ‘месяц, адзінка вымярэння часу’ (Л 1); назвы пор года (3,4%): **лето** ‘лета’ (Л 7).

Тэматычная група “Канцылярская лексіка” (5,2%) уключае 5 ЛТП: назвы дакументаў і іх частак (75%): **аспектатива** ‘каралеўскі прывілей’ (Л 19), **кглейтъ** ‘ахоўная грамата, пропуск для свабоднага праезду’ (Л 26), **мамранъ** ‘дакумент на пергаменце’ (Л 1) і інш.; назвы асоб, звязаных са справаводствам (7,1%): **писаръ** (Л 1), **секретаръ** ‘сакратар’ (Л 18); назвы прадметаў канцылярскага ўжытку (7,1%): **паперъ** ‘папера’ (Л 16), **печать** ‘прылада з выразанымі выпуклымі знакамі для адціскання на паперы, пергаменце, воску, свінцы, сургучы; адбітак пячаці (пячаткі) на паперы, пергаменце або на прывешаным да дакумента кавалку воску, свінцу, сургучу для сведчання чаго-н.’ (Л 14); назвы, звязаныя з падрыхтоўкай і напісаннем дакументаў (7,1%): **подписание** (ад **подписатьи**) ‘падпісаць, паставіць подпіс для пацвярджэння чаго-н.’ (Л 6); **шеракоость** ‘падрабязнасць пісьмовага выкладу’ (Л 6); назвы ўстаноў, звязаных з дзяржаўным кіраваннем і справаводствам (3,7%): **канцелярия** (**канцелярыя**) (Л 4).

Тэматычная група “Рэлігійная лексіка” (4,5%) уключае 7 ЛТП: абстрактныя паняцці, звязаныя з рэлігійным вучэннем (50%): **благословенство** (**благославенство**) ‘благаславенне’ (Л 3), **герезъ** ‘ерась’ (Л 19), **грехопадение** ‘ўпадзенне ў грэх’ (Л 19) і інш.; назвы царкоўных свят, памятных дат (20,8%): **вилия** ‘дзень перад якім-н. святам’ (Л 1), **день** ‘дата нараджэння, свята памяці або шанавання якога-н. святога ці евангельскай падзеі’ (Л 1), **Покровъ** (Л 23); назвы асоб па адносінах да рэлігійнага вучэння і па паводзінах згодна з хрысціянскім светаўспрыманнем (8,3%): **пророкъ** (Л 19), **рабъ** ‘хрысціянін’ (Л 13); найменні Вярхоўнай Істоты (8,3%): **богъ** (Л 13), **господъ** (Л 19), **збавитель** ‘збавіцель, выратавальнік’ (Л 19); найменні біблейскіх постацей (4,2%): **дьябель** (Л 19); імёны святых (4,2%): **законодавца** (магчыма, маецца на ўвазе прарок Маісей) (Л 19); назвы культавых пабудов і іх частак (4,2%): **шпиталь** ‘багадзельня’ (Л 16).

Тэматычная група “Юрыдычная лексіка” (3,9%) уключае 7 ЛТП: назвы злачынстваў і дзеянняў, якія сталі прычынай судовага разбіральніцтва (52,3%): **бурда** ‘разлад, сварка’ (Л 17), **втискъ** (**утискъ**) ‘прыгнёт’ (Л 17), **гвалтъ** (**кгвалтъ**) ‘гвалт, беззаконны напад на каго-н. або захоп чужой маёмасці’ (Л 17) і інш.; назвы складнікаў выканаўчай і следчай дзейнасці судовых органаў (23,7%): **врадъ** (**урадъ**, **урядъ**) ‘адміністрацыйна-судовая ўстанова’ (Л 17), **вырокъ** ‘рашэнне, пастанова’ (Л 16), **позва** ‘выклік у суд’ (Л 16); на-

звы судовых работнікаў (4,8%): **возный** ‘судовы выканаўца’ (Л 17); назвы парушальнікаў закону (4,8%): **осужонный** ‘той, каму вынесены прысуд’ (Л 16); агульныя і прыватныя назвы судаводства (4,8%): **право** ‘суд, судовы орган’ (Л 17); назвы месцаў адбывання пакарання (4,8%): **турма** ‘месца зняволення’ (Л 14); назвы паняццяў, якія абазначаюць права на што-н., валоданне чым-н.. (4,8%): **вечность** ‘бестэрміновае права валодання’ (Л 4).

Тэматычная група “Прыродазнаўчая лексіка” (2,6%) уключае 4 ЛТП: назвы жывых істот і частак іх цела (64,3%): **бестыя** ‘жывёла’ (Л 10), **волкъ** (Л 13), **шкапа** ‘кляча’ (Л 10) і інш.; назвы элементаў зямнога рэльефу (14,3%): **дорога** ‘паласа зямлі, прыстасаваная для язды і хадзьбы’ (Л 10), **земля** ‘верхні слой зямной кары’ (Л 13); назвамі водных аб’ектаў (14,3%): **омуть** (Л 19), **река** (Л 18); назвамі раслін, дрэў, іх частак, пладоў (7,1%): **травя** (Л 14).

Тэматычная група “Прафесійна-вытворчая лексіка” (1,5%) уключае 3 ЛТП: назвы жылых і гаспадарчых пабудов і іх частак (75%): **ворота** (Л 19), **домъ** (Л 13), **комора** ‘невялікі пакой’ (Л 13), **корчма** ‘карчма, пітны дом з начлегам’ (Л 16); назвы асоб па прафесійнай прыналежнасці і родзе заняткаў (12,5%): **баба** ‘знахарка, чараўніца’ (Л 13); назвы прылад для працоўнай дзейнасці і іх частак (12,5%): **топорыще** ‘тапарышча’ (Л 13).

Як бачым, субстантыўная лексіка ў мове “Лістоў” характарызуецца дакладна структураванай тэматычнай іерархіяй, у якой тэматычныя групы “Грамадска-палітычная лексіка” – 30,2% і “Лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах” – 21,9% складаюць больш за палову фонду субстантыўнай лексікі і ўтвараюць ядро ў моўнай карціне свету аўтара. Іх дамінаванне можна патлумачыць, з аднаго боку, службова-справавым характарам помніка, з другога, высокай ступенню інстытуцыяналізацыі грамадскага жыцця другой паловы XVI ст. Акрамя гэтага перавага ў складзе тэматычнай групы “Лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах” ЛТП “Назвы пачуццяў, эмацыянальнага стану, рыс характару, разумовых здольнасцей чалавека” – 63,2% указвае на наяўнасць у “Лістах” асабістай аўтарскай карціны свету, якая адлюстроўвае суб’ектыўнае ўспрыманне навакольнай рэчаіснасці самім Ф.С. Кмітам-Чарнабыльскім як удзельнікам падзей, што апісваюцца ў помніку, і можа быць абумоўлена эпістальнай формай выкладання інфармацыі.

Астатнія тэматычныя групы (лексіка эканамічная – 9,0%, ваенная – 7,5%, бытавая – 5,8%, тэмпаральная – 5,4%, канцылярская – 5,2%, рэлігійная – 4,5%, юрыдычная – 3,9%, прыродазнаўчая – 2,6%, прафесійна-вытворчая – 1,5%) знаходзяцца на перыферыі тэматычнай іерархіі помніка. Тэматычная разнастайнасць лексічнага складу “Лістоў” адлюстроўвае шматслойную моўную карціну свету другой паловы XVI ст.

Даследаванне выканана ў межах навуковага гранта Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў на 2025–2027 гг. (навуковы праект Г25М-053).

Літаратура

1. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / склаў А. Ф. Коршунаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 248 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : вып. 1–37 / рэд. А. І. Жураўскі, А. М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка; Беларуская навука, 1982–2017.